

Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego¹

Cykl: Kurpiowszczyzna. Przekształcenia krajobrazu osadniczego do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej

Agnieszka Starzyk

STRESZCZENIE²

Kurpiowszczyzna to jeden z ciekawszych regionów etnograficznych, z ośrodkiem oryginalnej, świetnie zachowanej i pieczołowicie kultywowanej kultury ludowej Kurpiów. Obraz wsi kurpiowskiej jest wynikiem wielowiekowych działań człowieka. Na przestrzeni stuleci następowały przekształcenia krajobrazu, oparte na przystosowywaniu środowiska przyrodniczego do uprawy ziemi i stopniowym zakładaniu siedzib ludzkich, które dały obraz współczesny. Tradycyjna kultura ludowa kurpiowskiej grupy etnograficznej oraz wysoka wartość środowiska przyrodniczego były inspiracją do podjęcia badań z zakresu transformacji otwartego krajobrazu osadniczego regionu kurpiowskiego. Celem pracy było zbadanie procesów decydujących o przekształceniach krajobrazu naturalnego i kulturowego Kurpiowszczyzny. Zakres terytorialny pracy obejmuje obszar Kurpiowszczyzny położony między Omulwią i Szkwą, który w XV w. znalazł się w powiecie ostrołęckim i w nim pozostał. Zakres czasowy badania obejmuje okres od pierwszych wzmianek o zasiedlaniu obszaru do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Przyjęte zostały następujące metody badawcze: analizy bibliograficznej i piśmiennictwa dotyczącego tematu pracy, analizy historycznej obejmującej rozwój osadnictwa na badanym terenie, analizy kartograficznej porównawczej w zakresie osadnictwa i przekształcania krajobrazu, analizy statystycznej w zakresie infrastruktury społecznej i technicznej. W pracy posługiwano się także inwentaryzacją krajobrazową i urbanistyczno-ruralistyczną.

Struktura cyklu, zawarta w siedmiu artykułach, obejmuje zagadnienia związane z kształtowaniem i rozwojem osadnictwa na obszarze Kurpiowszczyzny: 1) Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych, 2) Kurpiowszczyzna w kulturze ludowej, 3) Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, 4) Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego, 5) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie 45-lecia powojennego, 6) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie transformacji ustrojowej. Cykl zamyka artykuł dotyczący współczesności: 7) Kurpiowszczyzna – 18 lat od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (publikacja w 2022).

Słowa kluczowe: Kurpie, architektura, krajobraz osadniczy, krajobraz przyrodniczy, krajobraz kulturowy

¹ Artykuł jest częścią cyklu pt. *Kurpiowszczyzna. Przekształcenia krajobrazu osadniczego do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej* opracowanego na podstawie badań przedstawionych w dysertacji doktorskiej autorki pt. *Przekształcenia otwartego krajobrazu osadniczego na Kurpiowszczyźnie na przykładzie wybranych gmin*. Cykl składa się z siedmiu artykułów: 1) Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych, 2) Kurpiowszczyzna w kulturze ludowej, 3) Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, 4) Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego, 5) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie 45-lecia powojennego, 6) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie transformacji ustrojowej, 7) Kurpiowszczyzna – 18 lat od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (publikacja w 2022).

² Streszczenie jest wspólne dla całego cyklu, powtarza się przed każdym kolejnym artykułem.

Wprowadzenie

Obraz wsi kurpiowskiej jest wynikiem wielowiekowych działań człowieka. Na przestrzeni stuleci następowały przekształcenia krajobrazu, oparte na przystosowywaniu środowiska przyrodniczego do uprawy ziemi i stopniowym zakładaniu siedzib ludzkich, które dały obraz współczesny. Kurpiowszczyzna to jeden z ciekawszych regionów etnograficznych, z ośrodkiem oryginalnej, świetnie zachowanej i pieczołowicie kultywowanej kultury ludowej Kurpiów. Szczególnie charakterystyczny wyraz znalazła sztuka ludowa Kurpiów w budownictwie, zdobnictwie i tkactwie. Region ten słynie ze sztuki ludowej, miejscowych obyczajów, pieśni i tańców ludowych, z oryginalnej gwary.

Zarys tematyczny cyklu artykułów obejmuje procesy kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych oraz krajobrazowych, które miały istotny wpływ na strukturę przestrzenną osadnictwa wiejskiego na terenie Kurpiowszczyzny. Zakres terytorialny obejmuje obszar Kurpiowszczyzny położony między Omulwią i Szkwą, który w XV w. znalazł się w powiecie ostrołęckim i w nim pozostał. Z dniem 1 stycznia 1999 r., po reformie administracyjnej, Kurpiowszczyzna znalazła się w trzech województwach: mazowieckim, podlaskim i niewielką część w warmińsko-mazurskim³. Badania obejmują gminy kurpiowskie położone w województwie mazowieckim w powiecie ziemskim ostrołęckim, bez Ostrołeki – miasta na prawach powiatu. Są to gminy: Baranowo, Czarnia, Kadzidło, Lelis, Łyse, Myszyniec i Olszewo-Borki. Myszyniec jest gminą miejsko-wiejską, pozostałe są gminami wiejskimi⁴.

Celem czwartego/niniejszego artykułu jest zbadanie i wskazanie cech zwiększających i cech obniżających atrakcyjność Kurpiowszczyzny.

Krajobraz osadniczy, do realizacji założonego celu badań, został zdefiniowany jako przestrzenny układ architektoniczno-urbanistyczny w zastanym kontekście przyrodniczym (definicja autorska).

Metodyka badań⁵

Przyjęte zostały następujące metody badawcze:

- analizy bibliograficznej i piśmiennictwa dotyczącego tematu pracy,
- analizy historycznej obejmującej rozwój osadnictwa na badanym terenie,

³ Reforma administracji publicznej jest istotnym warunkiem przemian społecznych i gospodarczych Polski. System administracyjny kraju, obowiązujący do 31 grudnia 1998 r., był nie tylko scentralizowany, ale także oparty na dominacji układu branżowo-resortowego nad układem terytorialnym. Administracyjny podział dwustopniowy (gmina i województwo) uniemożliwiał odejście od resortowego, centralistycznego modelu administrowania. Nowy podział spowodował przeniesienie wielu zadań i kompetencji z centrum do województw. Jednocześnie nastąpiło uporządkowanie systemu terytorialnego przez stworzenie dużych województw, czyli jednostek samorządu terytorialnego zdolnych do prowadzenia polityki regionalnej i wykonywania zadań o charakterze ponadlokalnym, jednak niemających charakteru ogólnopolskiego i nieobejmujących całego kraju.

⁴ Pierwsza część Wprowadzenia jest wspólna dla całego cyklu, powtarza się przed każdym kolejnym artykułem.

⁵ Opracowana dla całego cyklu artykułów.

- analizy kartograficznej porównawczej w zakresie osadnictwa i przekształcania krajobrazu,
- analizy statystycznej w zakresie infrastruktury społecznej i technicznej.

W pracy posługiwano się także inwentaryzacją krajobrazową i urbanistyczno-ruralistyczną.

Przedstawiona metodyka badań dotyczy całego cyklu artykułów, w poszczególnych opracowaniach zastosowano wybrane metody badawcze.

Uwarunkowania środowiska przyrodniczego

Środowisku przyrodniczemu Kurpiowszczyzny, a zwłaszcza kształtowaniu się rzeźby terenu, flory i fauny w epoce lodowcowej poświęcono bardziej szczegółowe omówienie ze względu na istotny wpływ tych czynników warunkujących powstanie późniejszych struktur fizyczno-geograficznych, przyrodniczych i osadniczych, które składają się na dzisiejszy obraz tego obszaru.

Kurpiowszczyzna zajmuje północną część regionu Niziny Mazowieckiej, tj. obszar Równiny Kurpiowskiej, fragment Doliny Dolnej Narwi i zachodnią część Międzyrzecza Łomżyńskiego. Równina Kurpiowska, będąca rozległą kotliną, rozciągająca się między środkowym Orzycem a Pisą, znajduje się w obrębie zlodowacenia bałtyckiego, które to odcisnęło wyraźnie swoje piętno na tutejszym krajobrazie. Osady lodowca w postaci glin, piasków i żwiru pokrywają grubą warstwą utwory trzeciorzędowe. Pod wpływem działalności lodowca wytworzyła się charakterystyczna dla regionu rzeźba terenu. Ostatnie zlodowacenie zatrzymało się na historycznej granicy Polski z Prusami i wówczas tereny Puszczy Zielonej pokrywała tundra. Występowały tu w tym okresie rośliny spotykane dziś tylko wysoko w górach lub na dalekiej północy, np. dębik osmiopłatkowy i wierzba nibyzielna.

Zlodowacenia miały istotny wpływ na przyrodę regionu, gdyż prawie 100% gleb wytworzonych jest na utworach polodowcowych. Podstawową skałą macierzystą są tu piaski akumulacji wodnolodowcowej, z których powstały ubogie gleby bielcowe zajmujące ok. 90% powierzchni. Pozostałe 10% powierzchni zajmują gleby bagienne, torfowe i murszowe płytkie na piaskach słabo gliniastych. Przed czołem wycofującego się lodowca, oprócz moren czołowych, powstały pola piasków sandrowych. Takim wielkim sandrem rozłożonym na przedpolu moren czołowych Pojezierza Mazurskiego jest teren Puszczy Zielonej [Błaszczak, Głuszek 1999].

Na zachodzie, południu i wschodzie Równina Kurpiowska ograniczona jest krawędziami wysoczyzn morenowych. Wysokości bezwzględne wynoszą średnio 100–110 m n.p.m., najwyższy punkt znajduje się w okolicy Czarni, a jego wysokość bezwzględna wynosi 158 m n.p.m. Od zachodu Równina Kurpiowska ograniczona jest Wysoczyzną Ciechanowską, która jest falistą równiną urozmaiconą wzgórzami morenowymi. W północnej części teren podnosi się, moreny czołowe zajmują znaczne powierzchnie, o wysokościach bezwzględnych przekraczających 180 m n.p.m. Od południowego wschodu granicę Równiny Kurpiowskiej stanowi dolina Narwi, której szerokość waha się od kilku do kilkunastu kilometrów.

W olbrzymim zakolu lewego brzegu Narwi, pomiędzy Łomżą i Ostrołęką, znajduje się część Międzyrzecza Łomżyńskiego, zdenudowana równina moren dennych o wysokościach bezwzględnych dochodzących nawet do 130 m n.p.m. [Węgiełek 1981]. Od wschodu ograniczona jest Wysoczyzną Kolneńską, a w okolicach Łomży i Kolna jej wysokość bezwzględna dochodzi nawet do 160 m n.p.m.

Tereny okalające Równinę Kurpiowską mają stosunkowo żyzne gleby, intensywnie wykorzystywane rolniczo, natomiast są znacznie uboższe w lasy. Równina Kurpiowska kontrastuje z otaczającym ją terenem. Ziemię tu są mało urodzajne, znaczną część obszaru, głównie wydmy, porastają lasy, a obniżenia zajęte są przez łąki i pastwiska. Pół uprawnych jest niewiele. Na działach wodnych, rozdzielających płaskie i zabagnione doliny prawobrzeżnych dopływów Narwi, tj. Pisy, Szkwy, Rozogi, Omulwi i Orzyca, rozłożone są piaszczyste wydmy [Kruczek, Sacha 1997; Mierzejewski 1998].

Puszcza Zielona stanowi północny fragment Puszczy Kurpiowskiej, która to rozciąga się w północno-wschodniej części Niziny Mazowieckiej, nad Narwią i jej prawo- i lewobrzeżnymi dopływami i przechodzi na północy w Puszcę Piską, jeszcze dalej w Puszcę Mazurską. Południowy fragment Puszczy Kurpiowskiej stanowi Puszcza Biała, położona pomiędzy Narwią i Bugiem. Jej nazwa wywodzi się od piasku bielejącego wśród lasów. Puszcza Zielona nazwę swoją wzięła od bujnie rosnących na podmokłych gruntach lasów, rozłożonych wśród bagien i rozlewisk (ryc. 1).

Ryc. 1. Puszcza Zielona (Kurpie Zielone) na mapie Polski

Źródło: opracowanie MBPR

Charakterystyczne dla krajobrazu omawianego obszaru są wydmy, które powstały z osadów pochodzących z rzek wypływających spod lodowca niegdyś zalegającego obecne tereny północnej Polski. Pomiędzy Pisą i Skrodą, występują pojedyncze, niewysokie wydmy. Natomiast obszar pomiędzy Pisą i Szkwą, będący w obszarze badań, wyróżnia się dużą ich ilością oraz różnorodnością form. Na tym to terenie, pasy wydym utworzyły się na długich i niewysokich łąwicach piaszczystych, oddzielonych szerokimi torfowiskami. Największe z nich można zaobserwować w okolicach Lemona, na terenie sąsiadującym z badanym obszarem, gdzie dochodzą do 131 m wysokości bezwzględnej i do 20 m wysokości względnej. Opadają one stromo na północ, gdzie u ich podnóża zaczyna się pas bagien. Inną interesującą grupę stanowią wydmy Serafina, zlokalizowane w pobliżu wsi Łyse. Charakteryzują się niezmiernie skomplikowanymi kształtami i zawiłym rozmieszczeniem. Wzdłuż wschodniego brzegu Szkwę ciągną się trzy pasma wydym, w jej środkowym biegu dochodząc nawet do 151 m n.p.m. Mniej skomplikowane kształty, ale równie interesujące, wpływające na charakter krajobrazu Puszczy Zielonej, mają wydmy piętrzące się na wąskich pasach ziemi pomiędzy rzekami Szkwą, Rozogą, Omulwią i Orzycem. Na szczególną uwagę zasługują tu wydmy na lewym brzegu Omulwi oraz w okolicach wsi Karaska. Na terenie Puszczy Zielonej większość wydym jest zalesiona i dzięki temu doskonale zachowana (ryc. 2, 3).

Ryc. 2. Zalesione piaszczyste wydmy przy drodze gminnej

Fot. A. Starzyk

Ryc. 3. Piaszczysty krajobraz kurpiowski w okolicy wsi Kordowo

Fot. A. Starzyk

Pod względem klimatycznym obszar Puszczy Zielonej zalicza się do wschodniej części regionu klimatycznego Krainy Wielkich Dolin (wg Romera). Ze względu na położenie na pograniczu dwóch krain geograficznych, charakter klimatu określany jest jako przejściowy, co potwierdzają liczne wskaźniki meteorologiczne. W porównaniu z przeciętnymi temperaturami w Polsce jest tu chłodniej, średnia temperatura roczna wynosi 7,3°C. Krótszy jest też o ok. dwa tygodnie okres wegetacyjny, który trwa 190–200 dni. Pierwsze jesienne przymrozki przypadają tu na początek października, a ostatnie wiosenne na początek maja. Śnieg leży 80–90 dni, w porównaniu z zachodnim Mazowszem o miesiąc dłużej. Liczba dni pochmurnych na terenie Puszczy Zielonej waha się między 150 a 170. Opady są dość intensywne i wynoszą rocznie średnio 574 mm [Błaszczak, Głuszek 1999].

Badany teren przecinają liczne rzeki i strumienie, płynące w płytkich, wypełnionych aluwiami i częściowo zabagnionych dolinach. Główne rzeki omawianego obszaru to Szkwa, Rozoga oraz Omulew. Wypływają z jezior mazurskich i płyną niemal równolegle do siebie, w kierunku południowo-wschodnim w nieregularnych obniżeniach rzek progłajalnych, uchodząc do Narwi, stanowiącej południową granicę obszaru i łączącą go komunikacyjnie z główną rzeką sieci wodnej Polski – Wisłą. Wody tych rzek są ciemne, gdyż w ich dnach zalega torf.

Narew płynie po południowo-wschodnich granicach Puszczy Zielonej. Jest to rzeka typowo nizinna z licznymi, nieraz ostrymi zakolami, miejscami z wysokim, urwistym brzegiem⁶. Należy ona do wód mających najwyższy stopień czystości oraz do nielicznych, które zachowały naturalny charakter. Bieg rzeki jest przeważnie leniwy, a jego szerokość dochodzi miejscami do 90 i więcej metrów. Charakterystyczną cechą wód Narwi jest ich przezroczystość oraz sinawe zabarwienie nazywane „błękitną Narwią”. Stanowi ona ważny trakt komunikacyjny łączący centrum kraju z terenami północno-wschodnimi, w przeszłości jako rzeka pławna, obecnie jako trasa wodna z Warszawy na jeziora mazurskie. Szlak na odcinku od Łomży w dół nadaje się do spływów kajakowych i żeglarskich [Węgiełek 1981].

Szkwa wypływa z Jeziora Świętajno, ma długość 72 km oraz niewielką głębokość i szerokość. Jest prawym dopływem Narwi [Koc 2000] (ryc. 4).

Ryc. 4. Rzeka Szkwa w pobliżu wsi o tej samej nazwie – gmina Lelis

Fot. A. Starzyk

⁶ Całkowita długość Narwi wynosi 518 km, z czego w granicach Polski znajduje się 448 km, pozostała część rzeki płynie na terenie Białorusi.

Rozoga wypływa dwoma strugami na Pojezierzu Mazurskim na wschód od Szczytna. Jest prawym dopływem Narwi, o długości 82 km i powierzchni dorzecza ok. 490 km²⁷. Jest rzeką o niewielkiej szerokości i głębokości. Wpada do Narwi powyżej Ostrołęki (ryc. 5, 6).

Ryc. 5. Rzeka Rozoga we wsi Łęg Przedmiejski

Fot. A. Starzyk

Ryc. 6. Rzeka Rozoga w okolicy gminnej wsi Lelis

Fot. A. Starzyk

Omulew wypływa ze źródeł powyżej jeziora Koniuszyn na południe od jeziora Omulew na północny wschód od Nidzicy, na Pojezierzu Mazurskim. Jest prawym dopływem Narwi, o długości 114 km i powierzchni dorzecza ok. 2 050 km². Górny i dolny bieg rzeki otaczają lasy. Środkowy fragment płynie licznymi meandrami przez bagniste tereny Puszczy Zielonej. Rzeka płynie leniwie, brzegi w większości są niskie, łatwo dostępne. Koryto w niektórych miejscach jest silnie zarośnięte, a dno piaszczysto-muliste. Jej pierwotny charakter sprawia, że może być dobrym szlakiem spływów kajakowych. Trasa wodna nie jest zagospodarowana, zaliczana jest do trudnych i uciążliwych. Główne dopływy to: Czarna Struga, Rekownica, Sawica i Płodownica. Ostatnia, to prawobrzeżna a zarazem najdłuższy jej dopływ – 37 km [Mierzejewski 1998]. Omulew wraz z dopływami płynie głównie przez tereny rolnicze, częściowo podmokłe. Z innymi rzekami łączy się rowami melioracyjnymi [Koc 2000] (ryc. 7, 8).

Na Kurpiowszczyźnie występuje duża liczba cieków wodnych o małych przepływach, okresowo zanikających (ryc. 9).

⁷ Dorzecze – obszar, który jest odwadniany przez rzekę i jej dopływy; wody powierzchniowe spływają do systemu jednej rzeki i odpływają zeń rzeką główną.

Ryc. 7. Rzeka Omulew – widok z mostu we wsi Przystań

Fot. A. Starzyk

Ryc. 8. Rzeka Omulew we wsi Brodowe Łąki

Fot. A. Starzyk

Ryc. 9. Na terenie Puszczy Zielonej występuje wiele bezimiennych cieków.
Pola przecinają liczne rowy melioracyjne

Fot. A. Starzyk

Na terenie Puszczy Zielonej występuje wiele małych zbiorników wód stojących: starorzeczy i bagien, lokalnie zwanych pulwami, chruścielami lub bielami. Największym z nich jest bagno Karaska w pobliżu miejscowości o tej samej nazwie w gminie Kadzidło oraz bagna i torfowiska w pobliżu miejscowości Płoszy w gminie Lelis. Z kilku istniejących w przeszłości jezior powstało zarastające obecnie jezioro Serafin w gminie Łyse.

Na większości omawianego obszaru znajdują się zbiorniki czwartorzędowych wód podziemnych. Jednak brak utworów nieprzepuszczalnych (izolacji) powoduje, że wody

te są narażone na negatywne skutki gospodarki na powierzchni. Zbiorniki te i powierzchnie nad nimi należą do obszarów wysokiej ochrony [Koc 2000].

Obecne zalesienie omawianego terenu przewyższa nieznacznie średnią krajową i wynosi 35%⁸. Wskutek wyřębu drzew powstało wiele stosunkowo niedużych kompleksów leśnych o łącznej powierzchni ok. 490 km² (na terenie powiatu ostrołęckiego), pośród których leżą liczne wsie⁹. Znaczną część stanowią niewielkie, rozdrobnione lasy prywatne¹⁰. Granica łąk, pól i lasów jest zawiła. Pozostałości wielkiej niegdyś puszczy, dziś nie tworzą zwartych połaci (ryc. 10, 11).

Ryc. 10. Lasy we wsi gminnej Lelis

Fot. A. Starzyk

Ryc. 11. Puszcza Zielona

Fot. A. Starzyk

⁸ Zalesienie – stosunek procentowy powierzchni lasów do ogólnej powierzchni geograficznej.

⁹ Liczne wojny, które przetoczyły się przez omawiany teren, czasy gospodarki rabunkowej oraz ciężkie warunki materialne Kurpiów spowodowały w lasach niepowetowane straty. Administracja leśna od ponad 150 lat prowadzi gospodarkę z wielką dbałością o zachowanie drzewostanów Puszczy Zielonej, dbając o systematyczne zalesianie.

¹⁰ Do powierzchni gruntów leśnych w rozumieniu ustawy o lasach, zalicza się grunty: 1) O zwartej powierzchni co najmniej 0,10 ha: pokryte roślinnością leśną (uprawami leśnymi), przejściowo jej pozbawione (zřęby, halizny, płazowiny, plantacje choinek i krzewów oraz poletka łowieckie). Są to grunty przeznaczone do produkcji lub stanowiące rezerwy przyrody, wchodzące w skład parków narodowych lub wpisane do rejestrów zabytków. Są one definiowane określeniem „powierzchnia lasów” (do 1991 r. „powierzchnia leśna”); 2) Związane z gospodarką leśną, zajęte pod wykorzystywane na potrzeby gospodarki leśnej: budynki i budowle, urządzenia melioracji wodnych, linie podziału przestrzennego lasu, drogi leśne, tereny pod liniami energetycznymi, szkółki leśne, miejsca składowania drewna, a także wykorzystywane na parkingi leśne i urządzenia turystyczne.

Omówione powyżej warunki glebowe i cechy klimatu sprawiają, że na terenie Puszczy Zielonej przeważają siedliska ubogie, a podstawowymi gatunkami lasotwórczymi są sosna i świerk z domieszką dębu, grabu, brzozy i osiki. Stosunkowo liczny jest jałowiec pospolity osiągający znaczne rozmiary, a także charakterystyczna dla tego krajobrazu jarzębina i leszczyna. Na terenach podmokłych występuje las olszowo-brzozowy.

Przeważają tutaj lasy młode (II i III klasa wieku), mało jest lasów ponad 80-letnich (V klasa) i ponad 60-letnich (IV-klasa) – najwartościowszych [Koc 2000]¹¹.

Miejsca, gdzie gleby są żyzniejsze, a zwłaszcza w dolinach rzek spływających z północy do Narwi, zajęte są przez pola uprawne i łąki (ryc. 12).

Ryc. 12. Pastwiska we wsi Wyszel. Układ pól wśród lasów we wsi Żebry-Ostrowy

Fot. A. Starzyk

Puszcza Zielona jest siedliskiem wielu rzadkich i będących na wyginieciu przedstawicieli świata zwierzęcego. Spotkać tu można z gatunków zwierzyny grubej łośie, jelenie, sarny i dziki, a do niedawna wilki¹².

Na badanym obszarze żyje wiele gatunków ptaków wodnych i błotnych, a na łąkach i polach ptaków śpiewających. Na szczególną uwagę zasługuje kraska. Ten ginący gatunek ptaków został umieszczony w „Polskiej czerwonej księdze zwierząt”. Około 40% krajowej populacji tego ubarwionego egzotycznie ptaka zasiedla Równinę Kurpiowską¹³. Bogactwo flory, fauny oraz pożytków leśnych sprzyjały od początku rozwojowi osadnictwa na tym terenie.

¹¹ Do przedstawicieli chronionej flory lasów omawianego terenu można zaliczyć widłaki (jałowcowaty, goździsty, cyprysowy, spłaszczony i wroniec), rokitnik zwyczajny, konwalię majową, bagno zwyczajne, sasanke otwartą, rosiczkę okrągłolistną, pomocnik baldaszkowy, płucnicę islandzką, rojnik pospolity, storczyk krwisty, orlik pospolity i wiele innych. Poza wymienionymi w runie rosną: poziomka, borówka czarna i brusznica, wrzos oraz wiele gatunków traw, kwiatów leśnych, mchów i paproci [Błaszczak, Głuszek 1999].

¹² Zwierzynę drobną reprezentują: zajac, kuropatwa, lis, kuna leśna, borsuk, jenot tchórz i wiewiórka oraz chronione prawnie wydry, bobry, piżmaki i nietoperze. W ostatnich latach występuje spadek liczebności zwierzyny drobnej, a w szczególności zajęcy i kuropatw. Aby wstrzymać ten proces i odbudować populację wiele kół łowieckich rezygnuje z polowań na ten gatunek drobnej zwierzyny. Rzeki obfitują w ryby, takie jak: szczupak, płocie, leszcz i brzany [Błaszczak, Głuszek 1999].

¹³ Występują też inne gatunki ptaków, np.: labędź, żuraw, dzięcioł zielonosiwy, cietrzew (Rozporządzeniem Nr 8/93 Wojewody Ostrołęckiego z dn. 26 października 1993 r., został objęty ochroną gatunkową), orlik krzykliwy, kulik wielki, skowronek borowy oraz stanowiska bociana czarnego. Bogato reprezentowany jest tu również świat motyli. Spotkać tu można tak rzadkie gatunki, jak: paź królowej, modraszek wrzosowiec, przepiółka torfowa, skalnik zrębowiec, mieniak tęczowiec czy stróżnik.

Struktura osadnictwa (stan w 2004 r. przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej)

Przeważająca część Puszczy Zielonej znajduje się w powiecie ostrołęckim, leżącym w północno-wschodniej Polsce, który jest największym powiatem w województwie mazowieckim. Powierzchnia powiatu wynosi ok. 2 100 km², w jego skład wchodzi 11 gmin i zamieszkuje ok. 85 tys. osób^{14,15}.

Ostrołęka jest miastem na prawach powiatu położonym centralnie w stosunku do obszaru. Przez powiat ostrołęcki przepływa rzeka Narew wyznaczając tym granicę pomiędzy dwiema krainami geograficznymi: Puszcza Zieloną i Puszcza Białą. Na prawobrzeżnym dorzeczu Narwi, na terenie Puszczy Zielonej, leży siedem gmin, a na lewobrzeżnym, na terenie Puszczy Białej – cztery.

Obszar objęty zakresem terytorialnym pracy zajmuje powierzchnię ok. 1 400 km², z czego 57% to użytki rolne, a 35% to grunty leśne. Tę część powiatu zamieszkuje ok. 56 tys. osób. Gęstość zaludnienia wynosi ok. 39 osób na km² [www.powiat.pnet.pl; data pobrania: 27 lipca 2004] (tabela 1, 2, 3, ryc. 13, 14, 15).

Tabela 1. Ludność

Gminy	Ludność				kobiety na 100 mężczyzn
	ogółem	mężczyźni	kobiety	na 1 km ²	
Baranowo	6 889	3 461	3 428	35	99
Czarnia	2 677	1 400	1 277	29	91
Kadzidło	10 921	5 638	5 283	42	94
Lelis	8 111	4 127	3 984	41	97
Łyse	7 972	4 048	3 924	32	97
Myszyniec	10 336	5 296	5 040	45	95
Olszewo-Borki	8 877	4 528	4 349	45	96
Badany obszar	55 783	28 498	27 285	38	96

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Województwa Mazowieckiego 2002*, GUS, Warszawa 2003

¹⁴ Gmina, w myśl ustawy o samorządzie terytorialnym, to wspólnota samorządowa jej mieszkańców oraz odpowiednie terytorium. Organem stanowiącym i kontrolnym w gminie jest rada gminy, wybierana w wyborach powszechnych, a wykonawczym – zarząd wykonujący zadania przy pomocy urzędu gminy, którego kierownikiem jest wójt lub burmistrz. Do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz powiatów i województw.

¹⁵ Poza gminami wchodzącymi w zakres terytorialny pracy, tj. Baranowo, Czarnia, Kadzidło, Lelis, Łyse, Myszyniec i Olszewo-Borki, znajdują się w powiecie 4 gminy położone na lewym brzegu Narwi nie objęte opracowaniem, tj. Czerwin, Goworowo, Rzekuń i Troszyn.

Tabela 2. Powierzchnia gruntów, jednostki osadnicze

Gminy	Powierzchnia w ha				Sołectwa ogółem	Miejscowości ogółem
	ogółem	użytki rolne	las	pozostałe grunty*		
Baranowo	19 819	11 859 (59,8%)	5 868 (29,6%)	2 092 (10,6%)	29	46
Czarnia	9 253	5 187 (56,1%)	3 446 (37,2%)	621 (6,7%)	9	16
Kadzidło	25 894	13 711 (53,0%)	10 401 (40,2%)	1 782 (6,8%)	24	37
Lelis	19 709	10 499 (53,3%)	6 989 (35,5%)	2 221 (11,2%)	22	30
Łyse	24 645	14 945 (60,6%)	8 572 (34,8%)	1 128 (4,6%)	21	25
Myszyniec	22 859	15 639 (68,4%)	5 387 (23,6%)	1 833 (8,0%)	18	24
Olszewo-Borki	19 566	9 378 (47,9%)	8 426 (43,1%)	1 762 (9,0%)	37	49
Badany obszar	141 745	81 218 (57,3%)	49 089 (34,6%)	11 439 (8,1%)	160	227

*Grunty pod zabudowaniami i podwórzami, drogi, wody i inne grunty użytkowe oraz nieużytki.

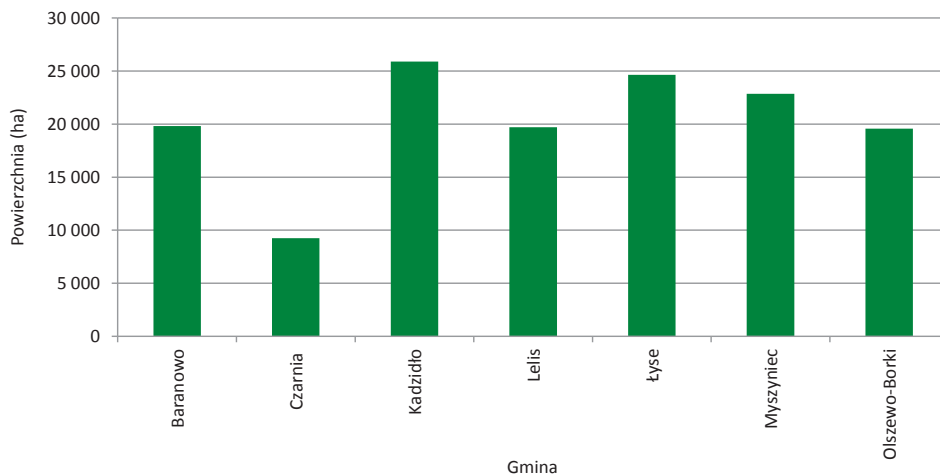
Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Województwa Mazowieckiego 2002*, GUS, Warszawa 2003

Tabela 3. Użytki rolne według sposobu zagospodarowania

Gminy	Użytki rolne w ha				
	ogółem	grunty orne	sady	łąki	pastwiska
Baranowo	11 859	3 302 (27,8%)	5 (0,04%)	5 137 (43,3%)	3 415 (28,9%)
Czarnia	5 187	1 725 (33,3%)	18 (0,3%)	1 836 (35,4%)	1 608 (31,0%)
Kadzidło	13 711	4 421 (32,2%)	10 (0,07%)	5 113 (37,3%)	4 167 (30,4%)

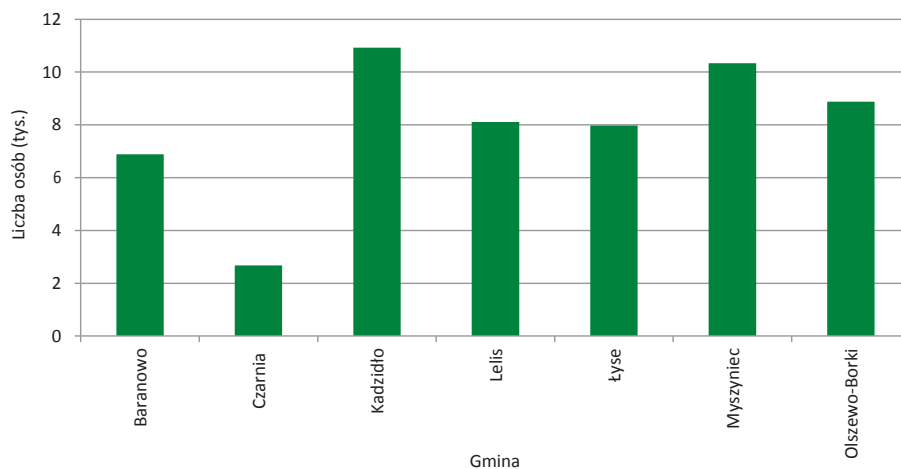
Gminy	Użytki rolne w ha				
	ogółem	grunty orne	sady	łąki	pastwiska
Lelis	10 499	3 695 (35,2%)	2 (0,02%)	4 109 (39,1%)	2 693 (25,7%)
Łyse	14 945	3 671 (24,6%)	1 (0,007%)	6 732 (45,0%)	4 541 (30,4%)
Myszyniec	15 639	4 651 (29,7%)	14 (0,09%)	6 288 (40,2%)	4 686 (30,0%)
Olszewo-Borki	9 378	4 512 (48,1%)	11 (0,1%)	2 910 (31,0%)	1 945 (20,8%)
Badany obszar	81 218	25 977 (32,0%)	61 (0,08%)	32 125 (39,6%)	23 055 (28,3%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Województwa Mazowieckiego 2002*, GUS, Warszawa 2003

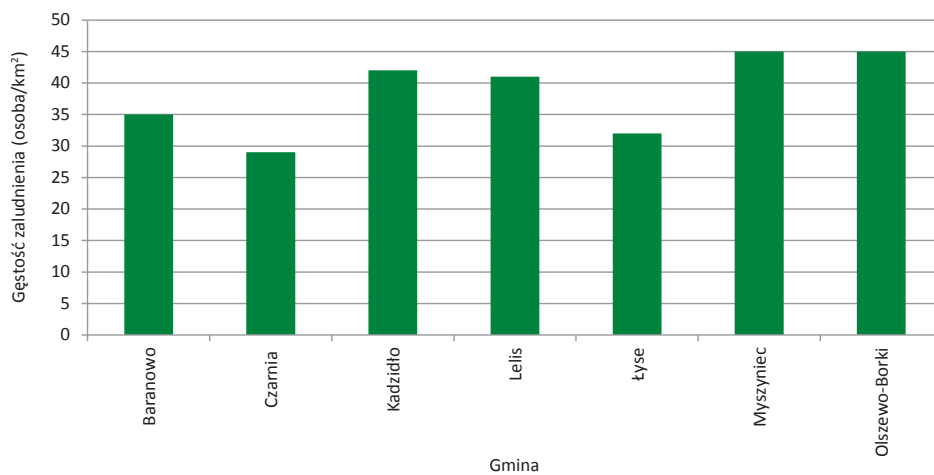
Ryc. 13. Powierzchnia zajmowana przez poszczególne gminy

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Województwa Mazowieckiego 2002*, GUS, Warszawa 2003

Ryc. 14. Liczba osób zamieszkująca poszczególne gminy

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Województwa Mazowieckiego 2002*, GUS, Warszawa 2003

Ryc. 15. Gęstość zaludnienia w opracowywanych gminach

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Województwa Mazowieckiego 2002*, GUS, Warszawa 2003

Gminy wchodzące w zakres pracy położone są na obszarze tzw. Zielonych Płuc Polski, który charakteryzuje się dużymi walorami środowiska naturalnego nieskażonego uciążliwym przemysłem. Ze względu na przyjęte kryteria oraz cel pracy, obszar ograniczony zakresem terytorialnym badań, został określony Regionem Kurpiowskim.

Istnieje wiele sposobów definiowania pojęcia region i dotyczy ono zjawisk złożonych, które są wyznacznikiem zarówno dokonań, jak i zaniechań człowieka w określonej przestrzeni w procesie dziejowym [Jałowicki 1989]. Pojęcie regionu w sensie geograficznym odnosi się do jednostek geomorfologicznych, geologicznych lub naturalnych, jak np. dorzecza rzek. Różnicuje w sposób geograficzno-przyrodniczy obszar danego kraju, dzieląc go na krainy charakteryzujące się wspólnymi cechami środowiska naturalnego. Region może być postrzegany również w znaczeniu fizjograficzno-krajobrazowym i jest utożsamiany ze środowiskiem przyrodniczym człowieka, z miejscem i samookreśleniem się w stosunku do otoczenia, innych miejsc, regionów, krajów. Region w rozumieniu administracyjnym stanowi jednostkę w strukturach terytorialnych kraju. Taki podział odgrywał i odgrywa dużą rolę w kształtowaniu społeczności lokalnych i regionalnych poprzez potwierdzenie istniejących regionów osadniczo-funkcjonalnych oraz kreowanie nowych. Zazwyczaj dostosowują swoje granice do granic istniejących zespołów osadniczych [Grabowska 2003].

Obecnie Polska składa się z 16 regionów administracyjnych w granicach administracyjnych województw. Regiony zostały podzielone na podregiony. Badany obszar znajduje się w mazowieckim regionie administracyjnym, w podregionie ostrołęcko-siedleckim, w skład którego wchodzi powiaty ostrołęcki i siedlecki.

Ekonomiści dzielą regiony wg rodzaju działalności gospodarczej, np. przemysłowej, rolniczej czy usługowej lub określając poprzez cechy rozwoju regionalnego, np. regiony zaniedbane gospodarczo, regiony wymagające restrukturyzacji itp. W tym rozumieniu region, to obszar charakteryzujący się integracją społeczną, ekonomiczną i przestrzenną, optymalnym kształtem granic, rozwijającym się centrum oraz brakiem wewnętrznych barier naturalnych.

Tak pojmowany region ekonomiczny określany jest również jako osadniczo-ekonomiczny czy przestrzenno-funkcjonalny [Wiśniewska 1999]. Przez badaczy historii region jest utożsamiany z dawnymi podziałami administracyjnymi, prowincjami, czy z obszarem oddziaływania historycznego miasta.

Antropologia definiuje regiony wg zagadnień kultury i tożsamości, analizując wiele aspektów w celu stworzenia ich granic. Określony w ten sposób region kulturowy odnosi się zazwyczaj do terytorialnych odrębności grup etnograficznych czy etnicznych. Istotny wpływ na kształtowanie się regionów kulturowych miały uwarunkowania historyczne, ekonomiczno-społeczne i polityczno-administracyjne. Istnienie i przetrwanie tradycyjnych regionów kulturowych zależało w dużej mierze od jego izolacji, rozwoju wokół własnego lokalnego ośrodka, kultywowania odrębności elementów kultury zarówno materialnej, np. budownictwo, zdobnictwo, stroje, jak i niematerialnej, np. mowy, obrzędów itp.

Krajobraz przyrodniczy badanego obszaru charakteryzują typowe dla równiny kurpiowskiej przemiennie występujące pasma ułożone na kierunku północny zachód – południowy wschód, zdominowane przez kompleksy leśne porastające wydmy, rzeki: Szkwa, Rozoga,

Piasecznica i Omulew, płaskie szerokie doliny tych rzek z kompleksami użytków zielonych oraz wypełniające ten układ pola uprawne o zróżnicowanym udziale zadrzewień i zakrzewień, bezodpływowych obniżień.

Ściśle związany z wyodrębnionymi jednostkami i strefami jest charakter układów przestrzennych osadnictwa. Na obszarze siedmiu badanych gmin można wyróżnić trzy rodzaje układów przestrzennych osadnictwa.

1. Osadnictwo rozproszone o charakterze liniowym i powierzchniowym. Wsie te zamieszkuje najczęściej nie więcej niż 100 mieszkańców.
2. Osadnictwo skupione o charakterze ulicówki lub rzędówki i układzie pól pasmowym. Ten rodzaj osadnictwa występuje głównie w paśmie na pograniczu strefy krawędziowej dolin i kompleksów leśnych.
3. Osadnictwo zwarte, z różnymi nawarstwieniami zabudowy oraz układem dróg o charakterze widlicy lub o charakterze układu przestrzennego typu wielodrożnicowego.

Omawiany region ma korzystny układ komunikacyjny. Przebiegają tędy główne szlaki wiodące z południa i zachodu kraju do wschodnich i północnych granic Polski. Drogowy układ podrzędny, stanowiący podstawowy układ gmin badanego obszaru, tworzą drogi powiatowe i gminne. Drogi powiatowe w prawie 80% mają nawierzchnię utwardzoną – bitumiczną bądź brukową. Drogi gminne wraz z drogami wewnętrznymi stanowią uzupełnienie układu drogowego gmin. Obsługują zabudowę rozproszoną, stanowią komunikację wewnątrz wsi, tworzą połączenia między wsiami i ułatwiają dojazdy do użytków rolnych. W ponad 90% są to drogi o nawierzchni nieutwardzonej, gruntowej i żwirowej, krótkie odcinki o nawierzchni bitumicznej to przejścia przez wsie oraz włączenia do dróg powiatowych.

Podstawowym środkiem komunikacji są autobusy komunikacji podmiejskiej i miejskiej oraz samochody prywatne. Lokalna sieć komunikacji autobusowej zapewnia dostęp do przystanku w promieniu 1 km ok. 80% mieszkańców. Sieć dróg powiatowych wraz z układem dróg gminnych i wewnętrznych zapewnia łączność między wsiami w obrębie gmin oraz z wsiami gmin sąsiednich. Sieć połączeń drogowych jest wystarczająca dla obsługi komunikacyjnej, natomiast ich stan techniczny jest niezadowolający. Stan dróg krajowych oraz wojewódzkich jest określany jako średni, dróg powiatowych w większości jako średni, a niewielki ich procent jako zły, natomiast stan dróg gminnych w przewadze określany jest jako zły.

Dominującą formą zabudowy w badanych gminach jest zabudowa siedliskowa występująca we wszystkich jednostkach osadniczych. Jej układ i rozplanowanie ma ścisły związek z uwarunkowaniami kulturowymi. Genotyp osadniczy wsi świadczy o jej samorodnym powstaniu, na ukształtowanie zagrody miały przede wszystkim wpływ zwyczaje ludzi tam mieszkających oraz zasady kształtowania siedliska przekazywane z pokolenia na pokolenie. Wsie zakładane miały zazwyczaj narzucony kształt zagród, wielkość działek siedliskowych itp. Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku osada składała się z kilku do kilkudziesięciu podobnych w układzie przestrzennym zagród, różniących się czasami ustawieniem budynku głównego czy liczbą zabudowań gospodarczych. Dopiero wtórne przekształcenia, a szczególnie rozwijanie się budownictwa niezwiązanego z rolnictwem na terenach wiejskich po II wojnie światowej, spowodowały powstawanie pojedynczych, samotnie stojących obiektów obcych w krajobrazie. Spowodowało to stopniowe zanikanie typowego charakteru

rolniczego osad, wytwarzanego poprzez układ budynków w zagrodzie wraz z otaczającą je zielenią. Kształt zagrody oraz architektura budynków były najważniejszymi elementami kształtującymi odrębność przestrzenną regionu kurpiowskiego.

Uzupełnieniem tradycyjnej tkanki osadniczej jest współcześnie zabudowa typowo mieszkaniowa występująca we wszystkich wsiach, najliczniej w tych o dużej liczbie mieszkańców oraz w pobliżu miast. Większość z powstałych w okresie powojennym obiektów budowlanych w znikomym stopniu nawiązuje do ludowego budownictwa kurpiowskiego.

Świadczy to o braku utożsamiania się pokolenia powojennego z miejscem zamieszkania. Czynnikiem sprzyjającym zachowaniu historycznych układów przestrzennych, drewnianej zabudowy oraz detali zdobniczych na Kurpiowszczyźnie była zła sytuacja ekonomiczna mieszkańców tego regionu. Drewniana chałupa pokryta strzechą w latach 50. oraz 60. XX w. była oznaką ubóstwa. Dopiero w ostatnim okresie ma miejsce restauracja starych oryginalnych chałup wiejskich. Jest to związane z renesansem lokalności, mającym swój początek w Polsce w latach 90. Jednakże tradycyjne skromne budynki kurpiowskie nie spełniają współczesnych standardów użytkowych.

Częstym zjawiskiem jest występowanie drewnianej chałupy w bezpośrednim sąsiedztwie współczesnego budynku w obrębie jednego siedliska wiejskiego. Nierzadko kontrast potęgowany jest detalem i wielkością nowego budynku, obcymi w wiejskim krajobrazie kurpiowskim.

Na badanym obszarze występują przeważnie współczesne formy architektoniczne nawiązujące do tradycyjnych. W większości są to budynki w trakcie budowy, często pozostające w stanie surowym od kilku lat. Można wśród nich znaleźć przykłady pozytywne, jednak niestety większość nie utrzymuje charakteru i gabarytów sąsiedniej zabudowy i nie jest dostosowana do skali tradycyjnego budownictwa. Znaczna ich część charakteryzuje się elementami obcymi dla regionu kurpiowskiego, zarówno w odniesieniu do formy, jak i kolorystyki. Szczególnie jest to rażące w sąsiedztwie zabytkowych obiektów.

Dużym problemem jest brak określenia standardów w zakresie zabudowy, szczególnie na obszarach wartościowych pod względem przyrodniczo-krajobrazowym i o zachowanym krajobrazie kulturowym, zarówno w zakresie kształtów, jak i technologii budowania.

Tereny prawnie chronione

Współcześnie popularyzowany jest model wielofunkcyjnego gospodarstwa leśnego, wedle którego podzielono lasy na dwie grupy: lasy ochronne i lasy gospodarcze¹⁶. Narastająca ilość zagrożeń środowiska przyrodniczego przy równoczesnym wzroście świadomości

¹⁶ Lasy podzielono na dwie grupy w zależności od zadań, jakie mają do spełnienia. Grupę I stanowią lasy ochronne, do których zalicza się m.in.: rezerwy przyrody, lasy glebochronne, lasy wodochronne, ostoje zwierząt chronionych, wyłączone drzewostany nasienne, gleby powierzchniowe wzorcowe. Grupę II stanowią lasy gospodarcze, których celem jest produkcja surowca drzewnego, przy jednoczesnym spełnianiu wielu funkcji pozaprodukcyjnych. Większość drewna pozyskiwana jest w cięciach pielęgnacyjnych (użytki przedrębne), przy wykonywaniu których stosuje się selekcyjną metodę postępowania. Polega ona na usuwaniu lub hamowaniu wzrostu drzew wadliwych czy szkodliwych dla otoczenia oraz na usuwaniu nadmiaru drzew na korzyść pozostających.

ekologicznej społeczności sprawiają, że coraz większe obszary obejmowane są ochroną. Do nich zalicza się m.in. występujące na omawianym terenie rezerwat przyrody, obszary chronionego krajobrazu, leśne użytki ekologiczne oraz pomniki przyrody.

Tereny Puszczy Zielonej, stosunkowo mało przekształcone przez człowieka, są siedliskiem wielu rzadkich i wymagających ochrony przedstawicieli flory i fauny. Dlatego też na tym terenie powstało osiem rezerwatów przyrody: Czarnia, Surowe, Mingos, Tabory, Podgórze, Olsy Płoszyckie, Serafin i Karaska.

Rezerwat „Czarnia” zajmuje powierzchnię 142 ha. Został utworzony w 1964 r., w celu ochrony 160–180-letniego boru świerkowo-sosnowego z domieszką dębu, brzozy i olszy. Jest najstarszym rezerwatem na badanym obszarze. Występują tu sosny nawet 190–200-letnie i świerki 110–130-letnie. Na sosnach widnieją miejscami ślady charakterystycznych nacięć. Są to dawne znaki bartne, którymi poszczególni Kurpie-bartnicy oznaczali swe drzewa bartne, czyli te, w których dziuplach pszczoły gromadziły miód. Występuje tu również jałowiec oraz różne pospolite gatunki flory, a także rośliny podlegające ochronie gatunkowej, np. bardzo rzadka, właściwa dla północno-wschodniej Europy sasanka Tokoli.

Rezerwat „Surowe” zajmuje powierzchnię 5 ha. Został utworzony w 1964 r., w celu ochrony boru sosnowo-świerkowego. Występuje tu bór mieszany niski świerkowy, rosnący w obniżeniach terenowych, nienadających się dla gatunków światłolubnych i ciepłolubnych. Charakteryzuje się zróżnicowanym wiekowo drzewostanem.

Rezerwat „Mingos” zajmuje powierzchnię 14 ha. Został utworzony w 1971 r., w celu ochrony boru sosnowego z bogatym poszyciem leśnym. Licznie występuje tu jałowiec. Ciekawostką przyrodniczą rezerwatu jest rzadko spotykane odnawianie się sosny w sposób naturalny.

Rezerwat „Tabory” zajmuje powierzchnię 17 ha. Został utworzony w 1974 r., w celu ochrony boru sosnowo-świerkowego. Zlokalizowany jest na granicy występowania świerku. Niektóre spośród rosnących tu drzew osiągnęły imponujące rozmiary – wysokość dochodzi do 30 m, zaś średnica pnia przekracza 50 cm.

Rezerwat „Podgórze” zajmuje powierzchnię 38 ha. Został utworzony w 1987 r., w celu ochrony boru mieszanego świeżego z drzewostanem sosnowym, z domieszką świerku. Można tu spotkać sosnę kołnierzykowatą o odgiętej korowinie w miejscach powyżej dawnych okółków gałęzi¹⁷, rosną sporadycznie brzozy i olchy. Ssaki żyjące na terenie rezerwatu to: jelenie, sarny, dziki, lisy, jeże, tchórze, kuny i borsuki.

Rezerwat „Olsy Płoszyckie” zajmuje powierzchnię 141 ha. Został utworzony w 1997 r., w celu ochrony kompleksu 70–90-letnich olsów położonych w dolinie rzeki Rozogi. Występuje tu ols porzeczkowy i las bagienny.

Rezerwat „Serafin” zajmuje powierzchnię 185 ha. Został utworzony w 1998 r., w celu ochrony torfowiska przejściowego powstałego w wyniku zarastania jeziora Serafin¹⁸. W latach

¹⁷ Sosna kołnierzykowata (krezowata) charakteryzująca się specyficznym odchyleniem kory na okółkach występuje w Polsce tylko na 35 stanowiskach.

¹⁸ Jezioro Serafin znane również pod nazwą Krusko charakteryzowało się w przeszłości dużą ilością pływających w nim karasi. Według miejscowych przekazów ze wsi Serafin pochodził żyjący w XV w. Jan z Kolna – domniemany polski odkrywca Ameryki. Utożsamiany był ze Scolvusem, uczestnikiem wyprawy duńskiej, która to w 1476 r. prawdopodobnie dotarła do wybrzeży Labradoru w Ameryce Północnej.

1854–1862 przeprowadzono prace melioracyjne w celu osuszenia podmokłych łąk i gruntów ornych. Wówczas też połączono kanałami wody jeziora z rzeką Pisą, czego efektem było spłylenie się jeziora. Od tego czasu powierzchnia stale zmniejszała się w wyniku procesu zarastania. Obecnie większą część rezerwatu zajmuje pło mszarne¹⁹ z bujną roślinnością torfowiskową i bagienną, a na obrzeżach torfowiska występują znacznie uwodnione gleby potorfowe. Torfowiska przejściowe występują bardzo rzadko w naszej strefie klimatycznej tworząc specyficzne środowisko przyrodnicze. Występują tu 102 gatunki roślin naczyniowych i 33 gatunki mszaków. Do ciekawostek przyrodniczych należą dwa gatunki mchów reliktowych, pozostałości po epoce lodowcowej. Zarastające jezioro jest ostoją ptactwa wodnego. Torfowisko Serafin pełni funkcję zbiornika retencyjnego regulującego stosunki wodne na przyległych obszarach. Tworzy specyficzny mikroklimat w tym regionie. W celu bezpiecznego zwiedzania rezerwatu stworzono ścieżkę dydaktyczną.

Rezerwat „Karaska” jest rezerwatem bagiennym, znany jako Bagno Karaska, zajmuje powierzchnię 402 ha i jest najmłodszym rezerwatem na badanym obszarze. Ochronia największe torfowisko kontynentalne na terenie powiatu ostrołęckiego i jednocześnie jedno z największych w Polsce. Torfowisko zbudowane jest z torfów wysokich i przejściowych.

Puszcza Zielona położona jest na obszarze o dużych walorach przyrodniczych i jest terenem stosunkowo mało zdegradowanym przez człowieka. Niemniej i tu występuje zróżnicowanie stanu zachowania przyrody, od terenów odlesionych i przesuszonych sztucznie kopanymi i pogłębianymi korytami strumieni, do terenów prawie naturalnych. Do tych ostatnich, poza omówionymi rezerwatami przyrody, zaliczają się przede wszystkim mokradła w dolinie Omulwi, nie objęte ochroną. Jest to miejsce o szczególnym znaczeniu w regionie, lecz zagrożone procesami likwidującymi jego wartości.

Podsumowanie

Analiza kurpiowskiego krajobrazu osadniczego, zarówno środowiska przyrodniczego, jak i struktury osadnictwa, pozwoliła określić cechy zwiększające oraz obniżające jego atrakcyjność.

Cechy zwiększające atrakcyjność Kurpiowszczyzny:

- układ komunikacyjny – położenie na trasie z Warszawy na Pojezierze Mazurskie oraz na Litwę i Białoruś,
- brak ośrodków miejsko-przemysłowych,
- położenie na obszarze Zielonych Płuc Polski – możliwość skuteczniejszej ochrony środowiska,
- kompleksy leśne – poprawa jakości powietrza, możliwość uprawiania turystyki kwalifikowanej, hobbyistycznej i specjalistycznej,
- bardzo niskie zanieczyszczenie atmosfery,

¹⁹ Pło – „kożuch” roślinności pływającej, która zarosła powierzchnię jeziora.

- czystość gleb (niska zawartość metali ciężkich) – możliwość produkcji żywności metodami ekologicznymi,
 - warunki klimatyczne – możliwość turystyki letniej (2 miesiące) i zimowej (2 miesiące).
- Cechy obniżające atrakcyjność Kurpiowszczyzny:
- mała odporność środowiska przyrodniczego na degradację: lekkie i bardzo lekkie gleby, małe przepływy w rzekach, duże rozproszenie lasów wśród pól i łąk prywatnych, przewaga lasów jednogatunkowych oraz mała liczebność drzewostanów powyżej 80 lat,
 - zanieczyszczenie rzek – tylko na krótkich fragmentach część rzek, np. Omulew, ma II klasę czystości, większość ma wody pozaklasowe,
 - występowanie zbiorników wód podziemnych bez wystarczającej izolacji od powierzchni – niechronione ulegają zanieczyszczeniom z powierzchni ziemi i z wód powierzchniowych,
 - zmienność warunków meteorologicznych,
 - brak standardów w zakresie zabudowy,
 - słaba infrastruktura techniczna.

Literatura

Błaszczak E., Głuszek A., 1999, *Nadleśnictwo Myszyniec: monografia*, Śląska Akademia Reklamy i Marketingu, Zawodzie.

Grabowska A., 2003, *Współczesne znaczenie architektury regionalnej w krajobrazie rodzimym*, Katedra Architektury i Planowania Wsi, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

Jałowiecki B., 1989, *Przestrzeń znacząca [w:] Przestrzeń znacząca. Studia socjologiczne*, ŚIN, Katowice.

Koc J., 2000, *Stan i walory środowiska przyrodniczego Kurpiowszczyzny [w:] Środowisko rolnicze i krajobraz kulturowy Kurpiowszczyzny*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.

Kruczek Z., Sacha S., 1997, *Geografia atrakcji turystycznych Polski*, Proksenia, Kraków.

Mierzejewski W., 1998, *Kurpiowska Puszcza Zielona*, Agencja WIT, Olsztyn.

Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego 2002, GUS, Warszawa 2003.

Węgiełek B.A., 1981, *Kurpie Zielone*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.

Wiśniewska M., 1999, *Osadnictwo wiejskie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

Kurpie – characteristics of the settlement landscape

Series: Kurpie. Transformation of the settlement landscape until Poland's accession to the European Union

ABSTRACT

Kurpie is one of the most interesting ethnographic regions, with the centre of the unique well-preserved and carefully cultivated folk culture of Kurpie. The image of the Kurpie village is the result of many centuries of human activity. Over the centuries, landscape transformations, based on the adaptation of the natural environment for the cultivation of land and the gradual establishment of human settlements, took place. That gave a modern image. The traditional folk culture of Kurpie ethnographic group and the high value of the natural environment were an inspiration to conduct a research on the transformation of the open settlement landscape of the Kurpie region. The aim of the study was to explore the processes determining the transformation of both the natural and cultural landscape of the Kurpie region.

The territorial scope of the work covers the area of Kurpie located between Omulwia and Szkwa, which since the 15th century became the part of the Ostrołęka County. The time scope of the study covers the period from the first references of the settlement of the mentioned area until Poland's accession to the European Union.

The following research methods were adopted: bibliographic analysis and literature on the subject, historical analysis covering the development of settlement in the studied area, comparative cartographic analysis in the field of settlement and landscape transformation, statistical analysis in the field of social and technical infrastructure. In the study landscape and urban-inventory was also used.

The series of seven articles covers issues related to the shaping and development of settlement in the Kurpie region: 1) Kurpie in scientific research; 2) Kurpie in folk culture; 3) Kurpie – an outline of shaping the settlement and agricultural functions and landscape; 4) Kurpie – characteristics of the settlement landscape; 5) Kurpie – dominant landscape changes under the influence of socio-economic factors in the post-war years; 6) Kurpie – dominant landscape changes under the influence of socio-economic factors during the political system transformation; 7) Kurpie – 18 years since Poland joined the European Union (the last article will be published in 2022).

Key words: Kurpie, architecture, settlement landscape, natural landscape, cultural landscape

Agnieszka Starzyk, dr hab. inż. arch. – nauczycielka akademicka i praktykująca architektka.

Kontakt: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Inżynierii Lądowej, Katedra Rewitalizacji i Architektury
e-mail: agnieszka@starzyk.org.pl

Agnieszka Starzyk, dr hab. inż. arch. (DArch, DEng) – academic teacher and practicing architect.

Contact: Warsaw University of Life Sciences, Institute of Civil Engineering, Department of Revitalization and Architecture
e-mail: agnieszka@starzyk.org.pl

